

ילדים

איתי שניר

אבל למה?

הם שוגים בדמיונות במקום לחשוב באופן מציאותי. הם אי-רציונליים, פזיזים, נשלטים על ידי דחפיהם. הם תמימים וחסרי ניסיון, ומשום כך מסוכנים לעצמם ולאחרים. הם לא יכולים לדאוג לעצמם, ומשום שאנחנו דואגים להם עלינו לומר להם מה לעשות. זה זמני בלבד, כמובן. בבוא העת הם יהיו כמונו – רציונליים, שקולים, אחראיים. הם כפופים לנו כי אנו דואגים להם, ואנו דואגים להם היום כדי שלא נצטרך לעשות זאת מחר.

לאור כותרת המאמר, לא קשה להסיק שהפסקה לעיל מכוונת לאופן שבו אנחנו בדרך כלל מדברים על הצעירים, אלה שאנחנו מכנים ילדים.¹ תווית הילדות משמשת גם בשיח היומיומי וגם בתיאוריה הפוליטית להצדקה ונרמול של הפרדת הצעירים מהמבוגרים והשליטה בהם. אבל ההיגיון שנותן לגיטימציה ליחסי כוח בהווה על בסיס טענה לחסר שיושלם רק בעתיד מיושם גם על קבוצות אחרות: ילדים, עניים ונשים, אם למנות רק כמה דוגמאות מובהקות. חרף ההבדל הברור בלוחות הזמנים – שנים אחדות במקרה של הילדים, לעומת דורות רבים בדוגמאות האחרות – אפשר לזהות כאן את אותה שפה ואותו משטר של הצדקה. אך בעוד במקרים אחרים כבר למדנו לראות את הדיכוי גם אם הוא מכוסה במילים יפות ואפילו בכוונות טובות, זה אינו המצב ביחס לילדים. השליטה בהם שקופה ונראית טבעית גם לתיאורטיקנים ולפעילות ביקורתיות. חשבו על המאבק בפטריארכיה, שהפך כמעט לשם נרדף לפמיניזם: ה-pater השולט, כמשתמע משמו, הוא לא רק ואפילו לא בעיקר הגבר ביחס לאישה, אלא האב ביחס לילדיו, ובכל זאת השיח נגד הפטריארכיה מתעלם על פי רוב מדיכוי הילדים במסגרת יחסי הכוחות המשפחתיים.² אנו יודעים מזמן שאישה אינה נולדת אישה אלא נעשית אישה,³ אבל איננו חושבים שגם הילד אינו נולד ילד אלא נעשה ילד, בתהליך לא הכרחי ולא טבעי של עיצוב והבניה אל תוך מסגרת של יחסי שליטה. תפיסת היחס לצעירים כדיכוי פוליטי, וכפועל יוצא מכך הבנת הילדים עצמם כמי שמושפעים מיחסי כוח ומסוגלים לפעול ביחס אליהם, כלומר להיות סובייקטים פוליטיים, דורשת מאמץ ומתיחה של הדמיון.

אפשר לטעון שחשוב להיאבק בדיכוי המבני של ילדים ולדמיין משמעות אחרת לילדות כמהלך פוליטי של שחרור, חלק מתהליך מתגלגל ומתרחב שכבר עבר דרך קבוצות אחרות (העניים, הנשים, השחורים...) שהגישה אל הפוליטיקה נשללה מהן בעבר מכוח אותם נימוקים שמשמשים היום בהקשר של הילדים.⁴ אבל הילדים אינם עוד חוליה אחת מני רבות בשרשרת, והעובדה שהם "הקטגוריה האחרונה שנותרה של אזרחים המנועים מהשתתפות בחיים הפוליטיים",⁵ כדברי ההיסטוריון פייסל דבגי, אינה מקרית. היחס אליהם הוא פרדיגמטי – הוא חושף תבנית ששימשה בעבר ועדיין משמשת גם לדיכוי של קבוצות אחרות. בניגוד להגיון השליטה הקלאסי,

איתי שניר: החוג למדע המדינה, המכללה האקדמית עמק יזרעאל

המבחין בחדות בין מי שטבעם לשלוט ומי שטבעם להישלט, הגיון השליטה בילדים מביח אופק של שינוי, עתיד של שוויון שיגיע כשיתקיימו תנאים מסוימים, ועד אז הוא מצדיק את האי-שוויון. היחס לילדים בשום פנים אינו הגורם לקולוניאליזם ולקפיטליזם המודרני, אבל אפשר לטעון שהוא מגרש האימונים או בית הספר שבו אירופה פיתחה ושכללה את ההיגיון שעמד ביסודם.⁶ לכן, שחרור הילדים אינו רק עוד מאבק שמצטלב עם מאבקים אחרים ומשתלב בהם, אלא שחרור משפה ומדרך חשיבה שמאפשרות דיכוי של קבוצות רבות ושונות, וכל עוד הן רוחות יהיה קשה מאוד גם לקבוצות אחרות להשתחרר. אם כך, חשוב להמשיג ולדמיין מחדש את הילדים, לא רק למענם אלא למען הפוליטיקה הדמוקרטית-אמנציפטורית באופן כללי.

אפרת אבן צור מותחת ביקורת על תפיסות פטרנליסטיות ופרקטיקות דכאניות כלפי ילדים במאמרה על ילדות בגיליון 15 של מפתח, אבל סבורה שמושג הילדות שמאפשר ומצדיק את השליטה בצעירים הוא חלק בלתי נפרד מצורת החיים שמשותפת לה ולקוראיה, ומן הסתם גם לכותב המאמר הנוכחי ולקוראותיו.⁷ על אף שאבן צור טוענת שאין לוותר על "עיון בלתי פוסק בשאלת הלגיטימציה להפעלת הכוח" של מבוגרים על ילדים, לדעתה אל לנו להתכחש לכך שתפיסת הילדים כפגיעים וזקוקים לדאגה – שמשמשת גם להצדקת השליטה של מבוגרים בילדים – מושרשת עמוק בתמונת עולמנו, שמא ייווצר "נתק מלאכותי ולא פורה בין הדיון המושגי לבין צורת החיים שבה אנחנו נטועים". לדעתה עלינו לקבל את האי-שוויון המבני בין ילדים למבוגרים הנהוג בחברה שלנו, ולהסתפק בבחינה זהירה של פרקטיקות אלימות ודכאניות בניסיון לבחון אם אפשר להצדיק אותן במסגרת צורת החיים שלנו, או שיש לפעול כדי למתנן. אני מסכים עם הביקורת של אבן צור על הטבעיות שבה אנו נוטים לקבל את היחס לילדים, אבל מבקש לטעון שקריאת תיגר על ההיררכיה הגילנית עצמה היא אפשרית ובעלת חשיבות פוליטית ראשונה במעלה. אין ספק שיחסי הכוח הבלתי שוויוניים בין ילדים למבוגרים הם מאבני היסוד של צורת החיים החברתית שלנו, ולמעשה גם של צורות חיים אנושיות אחרות שאנו מכירים מהעבר ומהווה, עד כדי כך שקשה אפילו לדמיין כיצד תיראה חברה שבה הם אינם מתקיימים. אבל בדיוק משום כך חשוב במיוחד לאתגר את הדמיון – אותה יכולת המזוהה כל כך עם הילדות – ולנסות לשחרר אותו מגבולות המובן מאליו שלפיו הצעירים כפופים למבוגרים וכל ניסיון לשנות זאת הוא אבסורד שלא יעלה על הדעת. חשיבה שיטתית על השאלה מהם ילדים יכולה להיות צעד חשוב בכיוון.

אני מבקש להגדיר ילדים כמי שסובלים מדיכוי ומופלים לרעה בדרכים שונות מחמת גילם הצעיר. לדיכוי זה צורות רבות ומגוונות, והוא חוצה את האופנים השונים של פעולת הכוח הריבוני, הממשמע והביו-פוליטי בחברה בת-זמננו. אף שמערכי כוחות כאלה אינם מופעלים רק על ילדים, כמובן, כל אחד מהם מבחין בצורות שונות ומשתנות בין צעירים למבוגרים, ומשתמש בגיל הצעיר כטעם וכהצדקה לפעולתו. במקום להציג ניתוח סוציו-פוליטי מפורט של האופנים שבהם הכוח פועל על גופם של ילדים, ממשמע את נפשותיהם ומטפח את חייהם, ההגדרה שלי מתמקדת בהטיות הגילניות המאפיינות את פעולת הכוח ומכוננות את הצעירים כילדים, כלומר כקבוצה מובחנת ומחלשת במיוחד.

מהגדרה זו משתמע שהילדות אינה שלב טבעי בחיי אדם, ושאינן גבול ברור או הבדל אוניברסלי בין ילדים למבוגרים. משתמע ממנה גם שחברה שבה צעירים יהיו שווים למבוגרים תהיה חברה ללא ילדים (אם כי, כמובן, יהיו בה אנשים צעירים ונשים צעירות). הגדרה זו מתעלמת במתכוון מהבדלים בין שלבים שונים של הילדות – הינקות, הפעוטות, הגיל הרך ושנות ההתבגרות – כדי להדגיש את המשותף הפוליטי לכולם, אבל לא נובע ממנה שאין שום הבדלים בין צעירים בני גילים שונים, וגם לא שאין הבדלים חשובים בין צעירים למבוגרים. מההגדרה גם לא נובע שהילדים הם קורבנות פסיביים בלבד, צד כנוע וציותן במערך יחסי כוח חד-סטרי. ההפך הוא הנכון: חרף חולשתם ונחיתותם היחסית של הילדים, הם מוצאים דרכים שונות ומגוונות להשיב מלחמה שערה, למחות, להתריס ולהתמרד. אבל בעוד מעשי הסרבנות והתוקפנות היומיומיים של הילדים נתפסים בדרך כלל כקשיים בלתי נמנעים ששייכים לספרה הפרטית, לעולמם של הורים מותשים וגורמים מקצועיים שאמורים לסייע להם, הדיון הנוכחי רואה את המרי הילדי גם כהתנגדות לדיכוי פוליטי, וחושב עליהם כמי שמסוגלים ליטול חלק פעיל במאבקים פוליטיים, כולל במאבק על מעמדם הקולקטיבי בחברה. ההגדרה שאני מציע מניחה אפוא שוויון עקרוני בין מי שההגדרה חלה עליהם לבין האחרים, ובה בעת משמרת את האפשרות לחשוב על מושאיה כעל קבוצה מובחנת בעלת מאפיינים ייחודיים משתנים. היא מציבה את הילדים – כמו את שאר בנות ובני משפחת האדם – בתוך הפוליטיקה, כסובייקטים שחשים בעוקצה וטועמים מדובשה, כלומר מופעלים על ידי מערכי הכוחות הקונטינגנטיים שלה ובה בעת מסוגלים לקחת חלק פעיל במאבקים לשנותם.

אפתח בהצגת הדעות הקדומות העומדות בבסיס הדרכים המקובלות לחשוב על ילדים ולהצדיק את השליטה בהם, ואתמודד עם הטענות שמקומם של הילדים לא יכירם במרחב הפוליטי. אקדיש תשומת לב מיוחדת לטענה שאי-שוויון פוליטי ומשפטי בין ילדים למבוגרים נחוץ כדי להגן על הילדים, ואשתמש בדוגמאות מהשליטה הישראלית על ילדים ומבוגרים פלסטינים לצורך קריאת תיגר על טענה זו. לאחר מכן אפנה לדיון ביקורתי בהגבלת זכות ההצבעה על בסיס גיל, ואסיים בניתוח "מתודת השוויון" של ז'ק רנסייר, שעל בסיסה אנסח את התנאים למאבק פוליטי למען שוויון לילדים ואעמוד על חשיבותו הגדולה של הדמיון בהקשר זה.

דיון לא

כל דיון מושגי המציע הגדרה של ילדים מחויב להתמודד עם הדרכים השגורות והמקובלות שבהן אנו, החולקים אותה "צורת חיים", נוהגים לחשוב עליהם. והרי הקוראת עשויה לתהות מדוע בכלל יש כאן שאלה: האין הילדות עניין טבעי שהגדרתו מובנת מאליה, ומאפייניה הם מושא למחקר מדעי-אמפירי רפואי או פסיכולוגי ולא לחשיבה פילוסופית פוליטית? בלי להמעטי בחשיבותו של הידע המדעי ויישומיו, אני סבור שאופיו האמפירי כובל אותו בהכרח להנחות מסוימות באשר לטבעם של מושאיו וגורם לו לראות משתנים היסטוריים-קונטינגנטיים כקבועים והכרחיים. האופן שבו אני מציע לחשוב על ילדים – כמו חלק לא מבוטל מהשיח האקדמי עליהם בעשורים האחרונים – דוחה את ההנחות המקובלות ביחס לילדות, שחלקן ותיקות יותר

וחלקן פחות. ההנחות האלה שונות עד מאוד ולעיתים אף סותרות זו את זו, אך כל אחת מהן מצדיקה בדרכה את ההיררכיה הפוליטית שמציבה את הילדים בכפיפות למבוגרים. להלן אסקור בקיצור-מה חמש הנחות כאלה, שהן לדעתי הנפוצות והמשפיעות ביותר. את כל החמש אדחה על הסף, בטענה שהן אינן אלא דעות קדומות בלתי מבוססות, הנחשבות עד היום בעיני רבים – מומחים כהדיוטות – למוכנות מאליהן אף על פי שהן לא עומדות במבחן הביקורת. הדיון הזה במה שהילדים אינם יניח את היסודות ליציאת התוכן בהמשך להגדרה שהוצגה לעיל, שלפיה הילדים הם מי שסובלים מדיכוי עקב גילם הצעיר.

1. הילדות דווקא אינה תופעה טבעית. כפיפות הילדים למבוגרים נראית טבעית, דרכו של עולם, בראש ובראשונה משום שהילדות עצמה נראית טבעית: שלב ביולוגי התפתחותי בחיי כל אדם בכל חברה אנושית, המקביל לפרקי זמן דומים בחייהם של שאר בעלי החיים. קריאת התיגר המשפיעה ביותר על הנחה זו, שנראית כה מובנת מאליה, נוסחה בספרו של ההיסטוריון הצרפתי פיליפ אריאס מ-1960.⁸ בלב ספרו של אריאס ניצבת הטענה שהילדות היא תופעה מודרנית בעיקרה, שמקורותיה בשלהי ימי הביניים וראשית העת החדשה. על סמך ניתוח של מגוון מקורות ויזואליים וטקסטואליים טוען אריאס כי לפני תקופה זו הצעירים לא נתפסו (ולא תפסו את עצמם) כשונים מהותית מהמבוגרים – הם התלבשו כמו מבוגרים, עסקו בפעולות שבהן עסקו המבוגרים ולא הופרדו מהם במרחב הביתי או הציבורי. רק בהדרגה החלו המבוגרים להבחין את עצמם מהילדים ואף לראות הבחנה זו כדיכוטומית. צעירים אמנם היו כפופים למרותם של המבוגרים הרבה לפני העת החדשה, וכפיפותם הוצדקה לפעמים על סמך טענה לנחיתות טבעית,⁹ אבל רק במאות השנים האחרונות מיוחסות לילדים שורה של תכונות טבעיות לכאורה המוסיפות לנחיתות הפיזית גם ממד פסיכולוגי רגשי ואישיותי.

על ספרו של אריאס נמתחה ביקורות מכיוונים שונים, ורבות מטענותיו הפרטניות הוטלו בספק או הופרכו,¹⁰ אך אין בכך כדי לגרוע מחשיבותו העצומה, הנעוצה בהצבת השאלה על הילדות יותר מאשר בתשובות שהוא נותן עליה. אריאס הפקיע את הילדים מחיק הטבע והציב אותם בתוך החברה ובתוך ההיסטוריה. חוקרות וחוקרים שהלכו בעקבותיו הראו בבירור שגם אם לא נכון לטעון כי בחברות קדם-מודרניות מושג הילדות לא היה קיים, הוא ללא ספק היה שונה מאוד ממושג הילדות המקובל בזמננו אנו, וכי אף אחד ממושגים אלה אינו מבטא טבע טרנס-היסטורי ובלתי משתנה.¹¹ במילים אחרות, מושג הילדות משקף יחסי כוח פוליטיים ואינו יכול להצדיק אותם.

2. הילדים דווקא לא רעים. עליונות המבוגרים על הילדים מוצדקת לעיתים קרובות באמצעות ההנחה הרווחת שהילדים רעים מטבעם: שיש להם דחפים אנוכיים ואלים ואין להם יכולת להתגבר עליהם ולהפגין שליטה עצמית – סימן ההיכר של הבגרות הנפשית. הנצרות, בפרט, הציגה לעיתים קרובות את הילדים כמי שנולדים חוטאים ובעלי משיכה לרע.¹² לטענת הפסיכואנליטיקאית אליזבת יאנג-ברול, הנחה זו עומדת בבסיס תופעת הפחד מפני הילדים (paedophobia, או ephobophobia, פחד מפני הנעורים) המולידה בדמיון התרבותי המערבי מגוון עשיר של מזיקים דמויי ילדים (שדונים, גובלינים, גרמלינים וכו') ויוצרת כלפיהם דעות קדומות, שמצידן מספקות לגיטימציה ליחס אלים ואף פוגעני: ממש בדומה לחיות פרא, את

מזגם הסורר של הילדים אין ברירה אלא לשבור ולאף בכוח.¹³

הסוציולוגים אליסון ג'יימס, כריס ג'נקס ואלן פראוט מצביעים על קשר מבני בין תפיסה זו של הילדות לבין התיאוריה הפוליטית ההובסיאנית. בשני המקרים שליטה אבסולוטית מוצגת לא רק כלגיטימית אלא אף כנחוצה בשל טבעם הפראי והלא-מפותח של הנתינים, שאלמלא מוראה של הסמכות עלולים לפגוע באחרים ואף בעצמם¹⁴ – כפי שממחיש למשל רב-המכר של ויליאם גולדינג מ-1954, בעל זכוב, המתאר מקרה דמיוני של חבורת ילדים שנקלעים לאי בודד ללא השגחת מבוגרים והופכים אותו לגיהנום של ממש.¹⁵ אך כפי שהראה לאחרונה ההיסטוריון ההולנדי רוטחר ברחמן, צעירים שנקלעו למצב דומה לזה שבספרו הבדיוני של גולדינג דווקא הפגינו רמה גבוהה של שיתוף פעולה וסולידריות, והתרחיש הבדיוני שגולדינג מתאר הוא שיקוף של דעות קדומות הרבה יותר מאשר של טבע אנושי-ילדי.¹⁶ כשם שטיעונים הובסיאניים בזכות שלטון אבסולוטי מאבדים מתוקפם כשמתעררת ההנחה שבמצבם הטבעי בני האדם נלחמים זה בזה – ועוד יותר מכך, לאור הבעייתיות שבעצם הנחת קיומו של מצב טבעי קדם-פוליטי וקדם-חברתי – כך גם הצדקת יחסם של המבוגרים כלפי הילדים על סמך הצורך לרסן אלימות טבעית קדם-חברתית קורסת אם מקבלים את הילדים אל תוך ההיסטוריה: גם הם תמיד-כבר יצורים חברתיים, המעוצבים במידה רבה (גם אם לא מוחלטת) על ידי ההקשר החברתי הספציפי שאליו נולדו. הם נוטים להתנהגות פרועה או שובבה כשהם חיים בחברה שמצפה מהם להתנהגות כזו, אבל במהותם הם אינם רעים (וגם לא טובים) יותר מכל אחד אחר – הם בני אדם, ואין שום סיבה להחיל עליהם מראש שיפוט מוסרי שונה מזה שלאורו נשפטים בני אדם אחרים.

3. הילדים דווקא לא תמימים. מול תפיסת הילד הרע ניצבת תפיסה שנראית, לפחות במבט ראשון, הפוכה בתכלית, של הילד כיצור טהור, תמים וא-מיני, שטרם הספיק להתלכלך ולהישחת בידי החברה האנושית. גם לדימוי זה של הילד יש שורשים נוצריים, בדמות ישו הפעוט, המתואר לעיתים קרובות כמוקף מלאכים טהורים ותינוקיים כמוהו. במחשבה המודרנית, אביו מולידו של הילד התמים הוא ללא ספק רוסו, שבשבילו הילד אינו רק התגלמות של טבע שלא הושחת אלא גם הופעה של מקור שההתבוננות בו מאפשרת ללמוד על טבעו האמיתי של האדם, ובה בעת לשאוף להידמות לו, לחקותו ולהיות טהורים כמוהו. הילד הוא עבר, אבל הוא יכול וצריך להיות גם עתיד.¹⁷

הנחת הילד התמים היוותה בסיס חשוב להתנגדות להפעלת אלימות כלפי ילדים ולצמיחת השיח העוסק בזכויותיהם לביטחון ולסעד. אבל פרט לכך שגם על הנחה זו יש להחיל את הביקורת הכופרת בקיומו של טבע אנושי (וילדי) טרום-חברתי, חשוב לומר שהיא בעייתית גם מבחינה נוספת: היא מקבעת את הילדים כפסיביים וחסרי אונים, יצורים שאינם מסוגלים להתמודד עם דרישותיו המחמירות של עולם המציאות האכזר ולפיכך זקוקים להגנה ולהדרכה, שהן צידו האחר של מטבע הדיכוי והשליטה. גם כשאלמות כלפי ילדים מוכרת כאלימות מוגזמת, החורגת אפילו מהמקובל, הם אינם נחשבים למי שמסוגלים ליטול חלק פעיל במאבק לשינוי מצבם, ונגזר עליהם להמתין באפס מעשה למבוגרים שוחרי טוב שיושיעו אותם.

4. הילדים הם דווקא לא מה שכבר היינו. התפיסה שילדים הם מה שאנחנו המבוגרים כבר היינו

בעצמנו אינה תלויה בהנחה שהילד טוב או רע מטבעו. היא נשענת על העובדה הפשוטה שכל מבוגר אכן היה פעם ילד. ויליאם וורדסוורת' כתב כבר בראשית המאה התשע-עשרה כי "הילד הוא אביו של המבוגר",¹⁸ ומאז הפסיכואנליזה הפרוידיאנית כבר אי אפשר לחשוב במונחים של "מבוגרים ממאדים, ילדים מנגה", כאילו הילדים הם "אחרים" זרים ומוזרים השונים קטגורית מהמבוגרים. כעת מתברר שההתבגרות אינה מותירה את הילד מאחוריה: הילד מעצב את האישיות המבוגרת ונוכח בה כלא-מודע במשך כל החיים, אבל טענת ההמשכיות מיתרגמת לעיתים קרובות להנחת עליונות אפיסטמית, שלפיה המבוגר יודע איך זה להיות ילד ומבין מה הילדה חושבת ומרגישה, בעוד לילדה אין מושג איך זה להיות מבוגר. גם גישה זו משמשת להצדקת השליטה בילדים, הן משום שהיא מספקת למבוגרים לגיטימציה מוסרית ליחס שאינו שונה מהותית מהאופן שבו התייחסו אליהם בשעתם, והן משום שמנקודת מבטם היחס הצדיק את עצמו, כלומר הצליח.

אבל כפי שטען ג'ון וול, אף מבוגר לא יודע איך זה להיות ילד באופן כללי. הוא לכל היותר יודע מה חשב והרגיש הילד הספציפי שהוא היה.¹⁹ למרות המכנה המשותף החברתי-פוליטי החשוב בין ילדים, שסובלים כולם מדיכוי עקב גילם הצעיר, הם בשום פנים לא קבוצה הומוגנית. השינויים ההיסטוריים, כמו גם החיתוכים הרבים בין הילדות לבין זהויות ומיקומים חברתיים שונים, יכולים לשנות את חוויית הילדות מהקצה אל הקצה. הילד הזה אינו אני: כלל לא בטוח שניסיוני כמבוגר מאפשר לי לדעת איך זה להיות ילד אחר, ולא בטוח אפילו שנקודת המבט המבוגרת שלי מספקת לי מידע אמין על איך היה להיות הילד שכן הייתי אני.

5. הילדים הם דווקא לא עוד-לא: ההנחה החזקה ביותר, שנוכחת ככל הנראה בכל ההנחות הקודמות אך אינה תלויה בהן, היא שהילדים הם עדיין-לא מבוגרים, שהם אפילו עדיין לא הם-עצמם. הם עדיין בדרך, בתנועה, בתהליך, ועד שהוא יושלם הם חצאי בני אדם שטרם השלימו את התפתחותם הפיזיולוגית, הרגשית והקוגניטיבית. ילדים, כותבת חנה ארנדט, הם "בני אנוש לא גמורים, שעדיין מצויים בתהליך התהוות".²⁰ הילדים מתאפיינים אפוא בחוסר, באי-מספיקות, שהופכים אותם לנחותים – באופן זמני כמובן – ביחס למי שהם כבר-כן – המבוגרים. קשה להכחיש שבהנחה זו יש לכל הפחות שמץ של אמת. ילדים גדלים, מתפתחים, מתעצבים ומשתנים ללא הרף. הפסיכולוגיה ההתפתחותית מציעה שלל תיאוריות ומודלים להבנת השינויים שעוברים על בני אדם במהלך חייהם במגוון היבטים – קוגניטיבי, לשוני, רגשי ומוטורי. אבל האם מבוגרים אינם מתפתחים, משתנים, משתכללים, ואף דועכים? ההשתנות המתמדת – בכוח אם לא בפועל – היא אחד המאפיינים היסודיים של הקיום האנושי (ושל המציאות בכלל). הנקודה, למען הסר ספק, אינה הקושי לשרטט גבול ברור להתפתחות, להצביע על נקודה שמעבר לה נגמרת ההתבגרות ומתחילים החיים האנושיים השלמים, הגמורים; גם אם נקבל את הטענה הסבירה שילדים מתפתחים אחרת ממבוגרים, מהר יותר או באופן אינטנסיבי יותר, ההבדלים ביניהם אינם בהכרח עילה לשליטה ולהפעלת כוח. הילדים – מפותחים יותר או פחות – אינם פחות בני אדם ממבוגרים. הם אנשים ונשים לכל דבר ועניין, וככאלה הם נוכחים גם בשדה הפוליטי.

דווקא כן

קו ברור החוצה את כל הדעות הקדומות לגבי הילדים – בין שהם נתפסים כרעים או כטובים, כעבר מופר או כעתיד מבטיח – הוא ההנחה שהם א-פוליטיים, או לפחות שמקומם לא יכירם בזירה הפוליטית. ההנחה הזאת כה מובנת מאליה עד שרק לעיתים רחוקות היא מנוסחת במפורש בתיאוריה הפוליטית, כאילו העיסוק בילדים כלל לא יאה לה, לתיאוריה. אלה הם פני הדברים אפילו במחשבה הליברלית והדמוקרטית, שמעלה על נס את רעיונות השוויון והחירות, ומתמקדת לא בהצדקת השלטון אלא בזכות להשתתף בו ובגבולות סמכותו. עומק העיוורון ניכר כשנותנים את הדעת על כך שהזכות לבחור ולהיבחר למוסדות השלטון לא רק נשללת מצעירים מתחת לגיל מסוים בכל הדמוקרטיות בנות זמננו²²; שלילת הזכות הזו מקבוצת אוכלוסייה שמונה בין שליש לרבע מהאזרחים אינה מונעת מהדמוקרטיות להכריז על כך שבניגוד לעבר (כשהיא נשללה מנשים, מעבדים או מעניים), עכשיו זו באמת ובתמים זכות אוניברסלית.

שורשיה של הדרה זו נעוצים לא רק במסורת השליטה הפוליטית בילדים – מסורות כאלה היו כמובן גם ביחס לנשים, לשחורים ולעניים – אלא גם באופן שבו הומשגו מרחב השיח הליברלי וההשתתפות הפוליטית הדמוקרטית במסגרת המאבקים מול הסדר הפוליטי הישן. כפי שעולה בבירור מניסוחו המפורסם של קאנט במאמרו "תשובה לשאלה: הנאורות מהי?",²³ הבעת הדעה בפומבי במסגרת ציבור פוליטי – סימנה המובהק של הנאורות – כרוכה ב-Mündigkeit, בגרות מנטלית שאפילו לא כל המבוגרים על פי גילם מסוגלים לה. ודוק: קאנט אינו מעניק את הזכות להביע דעה בפומבי למי שהוכיח שהוא כבר בוגר כי אם להפך; האומץ והעצמאות הדרושים לצורך גיבוש דעה והבעתה בפומבי הם המעידים על בגרות נפשית וקוגניטיבית. קאנט מפצל את הבגרות ומבחין בין בגרות "טבעית" לבין בגרות מנטלית – אדם אשר בחוסר בגרות כאשר הוא בוגר מבחינת גילו אך עדיין נעדר את האומץ לנהוג כמבוגר, קרי לעשות שימוש בשכלו – ומזהה את הנאורות המיוחלת עם ההתגברות על הפיצול הזה, ועם חברה שבה כל אדם בוגר עושה שימוש פומבי בתבונתו.

הליברליזם הקאנטי ממשיג אפוא את הבגרות ככרוכה אהדדי במסוגלות הפוליטית, כדי שתוכל לשמש כנשק במאבק על דריסת רגל במרחב הפוליטי: כדי לטעון שהבגרות היא תנאי מספיק להשתתפות פוליטית במרחב השיח התבוני הפומבי, הוא מניח שהיא גם תנאי הכרחי להשתתפות כזו. יתר על כן, היות שההתגברות הדרושה אינה רק ביולוגית אלא כרוכה במשתמע גם במעבר דרך מוסדות מעצבים של חינוך ומשמעת, עולה שהסובייקט התבוני – מה שהפוליטיקה הליברלית מציגה כנתון הראשוני שלה – הוא למעשה תולדה של התערבות ממשמעת.²³ הסובייקט הפוליטי המודרני תובע לעצמו כרטיס כניסה אל המרחב הציבורי הפוליטי בשם היותו אדם בוגר, במחיר סגירת שעריה של המרחב הזה בפני כל מי שנחשבים, בהגדרה, ללא-בוגרים – קרי הילדים.

אבל כפי שטוען לי אדלמן, דמות הילד ניצבת בליבו של ההיגיון שדרכו אנחנו חושבים על הפוליטי: הילד מסמל את העתיד, את האופק או הטלוס של הסדר החברתי, ולפיכך הוא המוטב

המדומיין של כל התערבות פוליטית.²⁴ ההיגיון השמרני-ליברלי הזה, שאדלמן מכנה "פוטוריוזם רפרודוקטיבי", חוצה את המחנות הפוליטיים המקובלים ומאחד אותם תחת הציווי ההטרו-נורמטיבי לאשר את הסדר החברתי ואת הזהויות הקיימות בו, ובה בעת לדחוף אותו קדימה, להשתפר ולהתקדם לעבר עתיד טוב יותר, "לטובת ילדינו". לדעת פייסל דבגי, הפוליטיקה הליברלית הפונה אל העתיד טומנת בחובה פרדוקס, שכן הילדים, שהפוליטיקה הזו מתיימרת לדבר בשמם, נותרים חסרי קול בתוכה; המבוגרים הם אלה שאמורים לפעול למענם, ובכך הם מוסיפים לפוליטיקה שכבה פרדוקסלית נוספת, שכן ההקרבה העצמית הנתבעת מהם כדי להשאיר עולם טוב יותר לילדיהם מנוגדת להגיון האינטרס-העצמי הליברלי.²⁵

הפוליטיקה הנאו-ליברלית של העשורים האחרונים, המבוססת על הכפפת כל ענפי הפעילות האנושית להיגיון הכלכלי של הרווח, ממשיכה לייחס חשיבות רבה לילדים כמגלמי העתיד, אבל בצד מנגנוני המשמעת, ולעיתים במקומם, היא מפתחת שלל פרקטיקות ותחומי ידע שעניינם ניהול וממשול (governmentality) של הילדים: מרכזים להדרכה הורית, יועצות הנקה ושינה, פדגוגיות חדשניות, הסכטים ותוכניות טלוויזיה שעניינם גידול וחינוך ילדים. ההתערבויות בחייהם של הילדים מסתעפות ושולחות זרועות לכל שלב או היבט בחייהם, אבל לא כדי למשטר ולהגביל אלא להפך, כדי לפתח עצמאות, יצירתיות ויוזמה.²⁶ במילים אחרות, הילדים הופכים לצורה חשובה של הון אנושי; המבוגרים עדיין נתבעים להקריב למען ילדיהם ולעבוד ללא הפסק כדי לבנות להם את המסלול המיטבי לשגשוג והצלחה, אבל הקרבה זו מקבלת עכשיו צורה של השקעה, מנוף לתשואה עתידית. מהילדים מצופה בתמורה להפגין כבר מגיל צעיר מעורבות, יזמות וחדשנות – להיות עתיד כבר בהווה. ובכל זאת, לא מצופה מהם לעסוק בפוליטיקה.

ואולם ילדים דווקא כן מסוגלים להיות סובייקטים פוליטיים. לא זו בלבד שהם תמיד כבר מצויים, בין שהם רוצים בכך ובין שלא, בתוך שדות כוח פוליטיים שמשפיעים עליהם ומעצבים אותם בדרכים שונות;²⁷ למעשה הם גם נוטלים חלק פעיל בפעילות פוליטית ומרימים תרומה משמעותית לעיצוב המסגרות החברתיות והפוליטיות שהם חיים בתוכן.

מעורבותם הפוליטית של ילדים מעוררת תשומת לב רבה בשנים האחרונות, בעיקר בהקשר של המאבק הסביבתי לבלוימת משבר האקלים. ככל העולם, ממערב אירופה וארצות הברית ועד דרום אמריקה ואסיה, ילדים לא רק משתתפים בקריאות לאזרחים, למדינות ולתאגידים להתעורר ולפעול לפתרון המשבר, אלא במקרים רבים גם מובילים אותן.²⁸ הסיבה לתפקיד המרכזי שממלאים צעירים במאבק זה נראית ברורה: יש להם אינטרס מיוחד, שכן הם אלה שעתידיהם לסבול ולשלם את המחיר על מחדלי ההווה, כשהמבוגרים שפוגעים היום בסביבה כבר לא יהיו בסביבה. עניין מיוחד כזה אפשר לזהות גם במאבקים פוליטיים נוספים שבהם צעירים ניצבים בחזית, כמו המאבק נגד גירוש ילדיהם של מבקשי מקלט הלומדים בבית ספר בישראל,²⁹ או הפגנת March for our Lives שארגנו תלמידות ותלמידים בארצות הברית במרץ 2018 בדרישה להגביר את הפיקוח על כלי נשק בעקבות שורה של מקרי ירי בבתי ספר.³⁰

אבל אינטרס מיוחד כזה בשום פנים אינו תנאי הכרחי למעורבותם של צעירים בפוליטיקה. מיכל גבעוני, שכתבה בעקבות גל המחאות ששטף חלקים גדולים מהעולם בשנת 2011, מונה

שורה ארוכה של אירועי מחאה שבהם השתתפו ילדים – מ"צעדת העגלות" בישראל (שאמנם הובלה בידי מבוגרים ובעיקר למענם), דרך תנועת Occupy Wall Street, ועד למוקדי "האביב הערבי" במצרים, בסוריה, בתימן ובלוב – שבהם ילדים נטלו חלק פעיל במחאה תוך סיכון עצמי לא מבוטל. לרשימה זו אפשר להוסיף גם את עהד תמימי, הפלסטינית בת ה-16 שסטרה לחייל ישראלי בדצמבר 2017 ושילמה על כך בחודשי מאסר ארוכים. במקרים אלה, כותבת גבעוני, "ילדים כיכבו בחזית הפעולה הפוליטית כשחקנים אקטיביים, ועשו זאת לרוב בתמיכת המבוגרים ולא חרף הוראות הבימוי שלהם".³¹

נוכחותם של ילדים בזירה הפוליטית גם אינה בדיוק פרי של נסיבות קשות ויוצאות דופן שמאפיינות בעיקר את "העולם השלישי" או את המערב בעיתות חירום. למעשה ניתן לומר שההפך הוא הנכון. המבט ההיסטורי מגלה שהציווי להפריד בין ילדים לפוליטיקה, שנראה כה מובן מאליה ב"צורת החיים" שלנו, הוא תוצר מובהק של החברה המודרנית, שהיא היא היוצאת דופן. ההיסטוריונית הולנדית ברור הראתה כי לפני המאה השש-עשרה, לא הגיל קבע את הסמכות והאחריות שהוטלו על כתפיו של כל אדם אלא המעמד החברתי: כשם שילדים ממוצא נמוך נאלצו לעבוד ואף לספוג עונשים פיזיים כבדים כבר מגיל צעיר ביותר, בני גילם מן המעמד הגבוה היו בעלי רכוש, קיבלו החלטות בסוגיות כלכליות ולעיתים אף כיהנו כחברי פרלמנט.³² אם כן, גרטה טונברג ובני דורה – "ילדי המהפכה" של 2011 או של מחאת האקלים – לא המציאו דבר: ילדים מכל הגילים כבר הוכיחו בעבר שהם יכולים להיות מעורבים בפוליטיקה, לא רק כקורבנות או כמושאים למניפולציה אלא כסוכנים פעילים ומשפיעים. הם לחמו ויצאו למסעות צלב, שלטו ונישאו מטעמים פוליטיים. לפחות בחלק מהמקרים, גילם הצעיר לא היה רק אילוץ על המעורבות הפוליטית אלא הגורם שאיפשר או הניע אותה.

ובכל זאת, אף על פי שדמות הילד הפוליטי אינה חדשה, נוכחותה הגוברת בזירה הציבורית בשנים האחרונות אינה מקרית, ואי אפשר לייחס אותה רק לתשומת לב תקשורתית לתופעה שנתפסת כחריגה ויוצאת דופן. היא כרוכה ככל הנראה גם בסיטואציה היסטורית-פוליטית קונקרטית: לראשונה זה דורות, צעירים רבים חווים קשיים כלכליים משמעותיים יותר מאלה שחוו הוריהם כשהיו בגילם, ויש להם סיבות טובות לחשוב שמצבם בעתיד יהיה טוב פחות ממצבם של הוריהם.³³ במילים אחרות, הצעירים של היום כבר אינם יכולים פשוט להניח שיהיה בסדר. נסיבות אלה והמצוקות הכרוכות בהן מובילות את הדור הצעיר הנוכחי, דור המילניום השלישי, למעורבות פוליטית גבוהה במיוחד, אולי חסרת תקדים.³⁴ תהא הסיבה אשר תהא, היום קשה להכחיש שילדים ופוליטיקה אינם, אחרי הכול, מושגים דיכוטומיים, והדבר מחייב, כדברי גבעוני, "לנמק לא את שיתופם של ילדים בפוליטיקה אלא את הוצאתם ממנה".³⁵

גם נני

עדיין חשוב לשאול אם הניסיון להפריד את הילדים מהפוליטיקה אינו לטובתם שלהם. האם לא ראוי לכל הפחות לשאוף להגביל את מעורבותם בזירה הפוליטית ולהגן עליהם ככל האפשר מפני פגיעתה הרעה? גם אם מושג הילדות המודרני שלנו, התופס את הילדים כא-פוליטיים, הוא

הבניה חברתית-היסטורית וקונטינגנטית, אפשר לטעון שזו התקדמות חשובה לעומת תקופות קודמות, שבהן לא הייתה רגישות לצורכיהם המיוחדים – הפיזיולוגיים ובעיקר הפסיכולוגיים – של הצעירים. במושגיה של אבן צור, גם אם הילדות כפי שאנו מכירים אותה אינה אלא חלק מצורת החיים שלנו, הרי שבדיוק צורת החיים הזו מאפשרת להגן על הילדים מפני אלימות שהייתה מקובלת בעבר ולבחון את הלגיטימיות של צורות נוספות של הפעלת כוח עליהם.

ובכן, האם שוויון פוליטי בין צעירים למבוגרים לא ישפוך את התינוק עם המים, באופן כמעט מילולי, וייתן הכשר לתופעות כמו גיוס ילדים לצבא, עבודת ילדים ופדופיליה? לא בהכרח. שוויון פוליטי אינו מחייב התעלמות מהבדלים, ממש כשם שהבדלים – וגם חוקים ונוהגים שמביאים אותם בחשבון – אינם מחייבים אי-שוויון פוליטי. כבר באמצע המאה השמונה-עשרה תקף ז'אן-ז'אק רוסו את ההנחה שאי-שוויון טבעי, אשר "בא לכלל ביטוי בהבדלי גיל, בריאות, כוח גופני וסגולות רוחניות או נפשיות", יכול להצדיק אי-שוויון פוליטי-מדיני, שמקורו בהסכמה בין בני אדם והוא "בא לכלל ביטוי בהבדלים בזכויות יתר... [ובהן] זכות היתר של אחדים לחייב את האחרים לציית להם".³⁶ לדברי רוסו, הצדקה כזו "מתאים לעבדים לדון בה כשארדוניהם מסכימים להם",³⁷ כלומר היא אינה אלא קבלה פחדנית של הקיים המתחמקת מהשאלה האמיתית בדבר הסדר הפוליטי הראוי; לאמיתו של דבר שום יתרון טבעי אינו מחייב עליונות פוליטית, ואת הארגון החברתי-מדיני אפשר לשנות כך שיפצה על הבדלים ופערים טבעיים ויכונן מרחב ציבורי שוויוני. רוסו עצמו, יש להודות, לא יישם טיעון חשוב זה באופן עקבי על כל הקבוצות שסבלו בזמנו מדיכוי פוליטי, ונוסף על תמיכתו הידועה באי-שוויון פוליטי בין גברים לנשים, מכתיבתו על ילדים עולה כי הוא בשום פנים לא תמך בשוויון פוליטי עבורם. אף על פי כן, אפשר להחיל את הטיעון של רוסו על ילדים, ולומר כי ההבדלים הטבעיים בין צעירים למבוגרים אינם מהווים הצדקה לפוליטיקה גילנית, אף כי בהחלט יכולים להיות להם ביטויים חברתיים. ייתכן שיש טעם במגבלות גיל על פרקטיקות חברתיות מסוימות כגון נהיגה, נשיאת נשק או עונשי מאסר, אבל שוויון פוליטי פירושו שאת הדיונים וההחלטות על כך יש לנהל יחד עם הצעירים ולא מעל לראשיהם, וחשוב לא פחות – הצורך ליישב בין הבדלים טבעיים לשוויון פוליטי יוכל להוביל לדה-מיליטריזציה של החברה, לרפורמה מקיפה בענישה, ואפילו לשיפור בתחבורה הציבורית. אם כן, תביעה לשוויון פוליטי לצעירים אינה כרוכה בהכרח בהכחשה של נחיתותם הפיזית או של הצורך שלהם בסיוע, תמיכה והכוונה. היא רק מסרבת לראות בצורך זה הצדקה מובנת מאליה לנחיתות פוליטית, ומתעקשת להציב את השוויון כאתגר פוליטי ולא כסכנה חברתית.

רגישות לצרכים מיוחדים לא חייבת לבוא כחלק מעסקת חבילה של שלילת שוויון. ראייה לכך היא האופן שבו אנחנו מתייחסים בדרך כלל לאלה שבצד השני של הסקאלה הגילית – הזקנים. המענים לצורכיהם של בנות ובני "הגיל השלישי" – מזכויות מעוגנות בחוק כמו יציאה לגמלאות ועד למנהגים בלתי פורמליים כמו זכות קדימה למושב באוטובוס – אינם באים על חשבון מעמדם הפוליטי. איש אינו חושב לשלול מכל אוכלוסיית הקשישים את הזכות לבחור ולהיבחר למוסדות הפוליטיים, והשתתפותם במאבקים פוליטיים זוכה, אם כבר, לתשואות ובשום פנים

לא לגינוי. גם הילדים מצידם זקוקים להגנות מסוימות שהמבוגרים אינם זקוקים להן, אבל כמו במקרה של מוגבלויות אחרות, קבועות או זמניות, עלינו לעשות הכול כדי למנוע מצורכיהם המיוחדים של הצעירים להיתרגם לנחיתות חברתית מבנית, כלומר לדיכוי פוליטי.

יתר על כן, את רשת ההגנות הפורמליות והבלתי פורמליות שאנו מבקשים לספק לילדים כמענה לצורכיהם הרגשיים והגופניים אין להבין במנותק מיחסי הכוח הפוליטיים, שכן מעמדם המיוחד של הילדים משמש בפועל לעיתים קרובות לדיכוי שלהם ושל אחרים, גם כשהוא מכוון להגן עליהם. טענה כזו ביחס לזכויות ילדים ולחוקים העוסקים בהם מעלה המשפטן הדי ויטרבו, המנתח את הסוגיה לעומק בהקשר הישראלי-פלסטיני.³⁸ ויטרבו טוען שהמערכים המשפטיים הנוגעים לילדים אמנם מתיימרים לשמור ולהגן על הצעירים שעליהם הם חלים – בין שהם פלסטינים ובין שהם ישראלים – אך לאמיתו של דבר הם משמשים ככלי בידי ישראל במסגרת הפגיעה והדיכוי של הפלסטינים, ילדים ומבוגרים כאחד.

חוקים שמטרתם המוצהרת היא הגנה על ילדים משמשים את השלטון הישראלי לא רק כאמצעי לגיטימציה כללי – בדומה למערכים משפטיים אחרים של "זכויות אדם", המאפשרים לישראל להסוות את השליטה הצבאית באמצעות מסך של שלטון חוק לגיטימי³⁹ – אלא גם כדרך להכשיר ולהעמיק את הפגיעה בפלסטינים מבוגרים. דוגמה פשוטה לכך היא האיסור לירות על ילדים בני פחות מ-14. לפי הניתוח של ויטרבו, איסור זה פורש ותפקד בפועל כאישור לירות על כל פלסטיני שגילו עולה על 14.⁴⁰ ההגנה דה יורה שניתנת לילדים הפלסטינים נקנית כאן במחיר הפקרה דה פקטו של המבוגרים יותר, שכן בהיעדר הגנה הם מצטיירים כמי שדמם מותר. דוגמה נוספת, שאינה לקוחה מספרו של ויטרבו, היא ההחלטה של עיריית ירושלים להפגיע שטח ממשפחה פלסטינית בשכונת שייח' ג'ראח ולגרשה מביתה לצורך הקמת בית ספר וגני ילדים.⁴¹ הצורך האמיתי והדחוף להיענות לצורכי הילדים הפלסטינים מגויס כאן באופן ציני בוטה לטובת פגיעה במבוגרים פלסטינים (בעלי הבית) ודרכם גם בכני משפחתם, תוך שמירה לא רק על אצטלה של חוקיות אלא גם של דאגה לחינוך הצעירים.

אבל ויטרבו מתאר גם כיצד החוקים והזכויות שחלים על הילדים משמשים את ישראל לפגיעה בילדים הפלסטינים עצמם. החוק המחייב לכלוא קטינים בנפרד מבגירים ובתנאים טובים יותר, למשל, משמש בפועל לא רק להרעה בתנאי הכליאה של המבוגרים, בדומה לדוגמה הקודמת, אלא גם למניעת תמיכה והדרכה מהאסירים הצעירים, שההפרדה אמורה לכאורה להגן עליהם.⁴² במסווה של הגנה על הילדים מהשפעתם הרעה של המבוגרים האלימים, ההפרדה על בסיס גיל משמשת למניעת העברה בין-דורית של ידע ולהפעלת לחץ על משפחות הקטינים הפלסטינים שאין להן מקורות מידע על מצבם של ילדיהן הכלואים. כך, בעוד בישראל רווחת התפיסה שהפלסטינים משתמשים בילדים ככלי נשק – שולחים אותם להילחם ולבצע פיגועים או פשוט מסתתרים מאחוריהם – לאמיתו של דבר ישראל היא זו שעושה שימוש בילדים הפלסטינים ובילדות הפלסטינית. בה בעת, התוקפנות הישראלית מוצגת לא אחת כהכרחית לשם שמירה על "ביטחון ילדינו" (היהודים), והחיילים, שכבר אינם ילדים לפי שום הגדרה חוקית, הם "הילדים של כולנו" אף (ולפעמים מכיוון) שהם נוהגים באופן אלים במיוחד.

הטיעון של ויטרבו רלבנטי כמובן לא רק בהקשר המקומי. אפשר לראות בו מקרה פרטי של בעיה עקרונית, שבה כלים משפטיים שאמורים להגן על אוכלוסיות פגיעות ולרסן הפעלה של כוח משמשים דווקא להעמקת הפגיעה ולהחרפת האלימות או להנצחתה.⁴³ יתר על כן, אפשר להחיל את הטיעון הזה גם על פרקטיקות נוספות הפוגעות בצעירים במסווה של דאגה לרווחתם, כפי שמשתקף למשל באמונה המתבטאת בפסוק "חושך שָׁבֵטוּ, שׁוֹנָא פְּנֹו",⁴⁴ או בחטיפות הילדים הממוסדות בקנדה, באוסטרליה ובישראל הצעירה במטרה להופכם ל"בני תרבות" ולהעניק להם עתיד טוב יותר. מעשים אלה משקפים כמובן גזענות קשה כלפי הורי הילדים ותרבותם, והובילו לפגיעה חמורה הן בילדים והן במשפחותיהם.⁴⁵ למען הסר ספק, המסקנה הנובעת מדיון זה אינה בשום פנים שיש להימנע מניסיונות להגן על צעירים (או על קבוצות אחרות בעלות צרכים מיוחדים) באמצעים חוקיים ואחרים; ילדים הם אכן פגיעים יותר במובנים רבים מאשר מבוגרים, וחשוב שהחברה תעשה שימוש באמצעים מגוונים כדי לשמור עליהם ולדאוג לרווחתם. הנקודה היא שיש לבחון את האמצעים הללו בתוך ההקשר הפוליטי הקונקרטי שבו הם מופעלים, ולהיאבק נגד הפיכתם למכשירים של שליטה ודיכוי. מהרגישות לצורכי הצעירים, אשוב ואומר, לא משתמעת נחיתותם הפוליטית, כשם שהתביעה לשוויון פוליטי בינם לבין המבוגרים אינה באה על חשבון רגישות זו.

על כן, אני סבור שאין שום סתירה עקרונית בקיומה של חברה שבה הצעירים בני כל הגילים שווים מבחינה פוליטית, ובה בעת צורכיהם הרגשיים והמנטליים זוכים למענה הולם מהמסגרות החברתיות והמדיניות הרלבנטיות להם. אך בעוד שאת תוכנו של היחס המיוחד לצעירים, שיגן עליהם ויטפח אותם בלי לקפח את מעמדם הפוליטי, יש טעם להשאיר לדיונים פרטניים (שכאמור גם הצעירים צריכים ליטול בהם חלק), השוויון הפוליטי חוצה-הגיל הוא אתגר שרובץ לפתחו של הדמיון הפוליטי של כולנו כאן ועכשיו. האם נוכל לדמיין מציאות חברתית-פוליטית שוויונית כזו?

בהצבעה

תשובה מיידית ומתבקשת נוגעת לזכות ליטול חלק פעיל בהליך שנחשב ללב הפועם של הדמוקרטיה המודרנית, קרי ההצבעה בבחירות. דיון ממוקד בזכות הבחירה עלול לשחק לידיה של תפיסה ליברלית צרה של הפוליטיקה ולצמצם אותה להשתתפות בפעילות הממוסדת שנקבעת בידי המדינה, ובכל זאת דומני שיש טעם להקדיש לזכות זו תשומת לב: בפוליטיקה בת-זמננו זהו תנאי הכרחי, אם גם בשום פנים לא מספיק, למעמד פוליטי-אזרחי, והעיסוק בו יכול לסייע בהבנת הטעמים שבגינם השתתפות של ילדים בפוליטיקה נראית לרבים בלתי מתקבלת על הדעת, ובניסוח טיעוני-נגד שכוחם יפה גם בהקשרים פוליטיים רחבים יותר.

כאמור לעיל, אף על פי שזכות הבחירה מוגדרת בדמוקרטיה בנות-זמננו כאוניברסלית – לאחר שניתנה זה מכבר לקבוצות שמהן היא נשללה בעבר, כגון עניים, שחורים ונשים – לאמיתו של דבר היא מוגבלת בגיל, ונשללת מצעירים מתחת לגיל מסוים (בדרך כלל 18) המהווים בדרך כלל בין רבע לשליש מהאזרחים.⁴⁶ פירוש הדבר הוא שהצעירים נמצאים במעמד ביניים מיוחד

ביחס לדמוקרטיה: גם בפנים וגם בחוץ, אזרחים שאינם שווי זכויות. מעמד לימינלי זה הוא זמני בלבד, כמובן, ולהבדיל ממעמדן של קבוצות אחרות הוא מגיע לסיומו בבוא העת. ובכל זאת במקומות שונים בעולם צעירים (וצעירים פחות) מסרבים להסתפק בכך, ומנהלים מאבקים ציבוריים ומשפטיים למען הורדת גיל ההצבעה.⁴⁷

הורדת גיל ההצבעה ל-16 או 15 עשויה להיראות מרחיקת לכת, אבל מנקודת מבטה של התביעה לשוויון פוליטי מלא לצעירים היא אינה מרחיקת לכת מספיק: משוויון כזה חייב להשתמע ביטול מוחלט של מגבלת הגיל על זכות ההצבעה – abolition, ממש כמו ביטולה המוחלט של העבדות והשוויון הבלתי מותנה של נשים בפני החוק.

ועדיין, מתן זכות הצבעה לילדים בני כל גיל, כולל פעוטות ותינוקות, נוגד אינטואיציות עמוקות של מי שחולקים את "צורת החיים" שלנו, ונשמע מגוחך, אבסורדי ואף מסוכן. דומה שכל מי שבא פעם בשיג ושיח עם ילדים מבין בדיוק למה במקרה שלהם השלילה (הזמנית) של זכות הבחירה נחשבת למובנת מאליה. האם ילדים באמת מסוגלים לקבל החלטות פוליטיות מושכלות? האם הם לא יצביעו לפי דרישת הוריהם, או יתנו את קולם למפלגות ולמועמדים שישכילו להבטיח ממתקים בחינם?

הפילוסוף ג'ון וול, המייסד-השותף של Children's Voting Colloquium,⁴⁸ מתמודד בספרו *Give Children The Vote* עם הטענות המקובלות – המפורשות והמובלעות – המצדדות בשלילת זכות ההצבעה מילדים, ומנסח טיעון מפורט בעד ביטול מוחלט של מגבלת הגיל על זכות זו. הטיעון של וול ניצב על שתי רגליים, או פועל בשני כיוונים עצמאיים ומשלימים: צדק ותועלת. לדעתו, הענקת זכות בחירה לילדים מתחייבת מעקרונות הצדק הדמוקרטיים, אך היא גם טומנת בחובה תועלת פוליטית הן לצעירים והן למבוגרים.

לדעת וול, התניית זכות ההצבעה בגיל מינימלי סותרת עקרונות בסיסיים של צדק דמוקרטי, מן הטעם הפשוט שזכות הצבעה אוניברסלית היא ברירת המחדל בדמוקרטיה, ונטל ההוכחה מוטל על מי שמבקש לשלול אותה מאדם או מקבוצה.⁴⁹ הטיעונים המתיימרים להוכיח זאת – שכאמור הם לעיתים קרובות מובלעים ולא מפורשים – גורסים שהילדים חסרים את הכישורים האינטלקטואליים, הרגשיים, האישיותיים וכו' או את הידע הפורמלי והבלתי פורמלי הדרושים לשם שיקול דעת וקבלת החלטות פוליטיות מושכלות ואחראיות.

תשובתו של וול כפולה. מצד אחד, הוא מצביע על כך שכישורים וידע מינימליים אינם נדרשים ממבוגרים, שעל פי סקרים רבים מהם חסרים ידע בסיסי ביותר על המערכות הפוליטיות שבתוכן הם חיים,⁵⁰ ובכל מקום שבו מוצבת בפניהם דרישה כזו (למשל בדמות מבחני אוריינות) היא משמשת בבירור כמכשיר לאפליה שיטתית ולשימור מבני כוח דכאניים.⁵¹ מצד שני, וול טוען כי אין כל בסיס לטענה שהכישורים והידע הרלבנטיים של צעירים נופלים מאלה של המבוגרים. צעירים אולי חווים את העולם וחושבים עליו אחרת מאשר מבוגרים, אבל אין פירוש הדבר שמחשבותיהם אינן כרוכות בהבנה ומבטאות תבונה, גם אם היא שונה מזו של המבוגרים. "דמוקרטיה תבונית (a reasoned democracy)", כותב וול, "אינה כזו שמבטאת רעיונות תבוניים מסוימים, אלא כזו שפתוחה למגוון העצום של התבונה האנושית".⁵² לילדים יש ידע ואינטרסים פוליטיים מובחנים מאלה של המבוגרים, שהם פועל יוצא מהעמדות השונות שהם תופסים

במסגרת מערכי הכוח הפוליטיים. ההנחה שהמבוגרים מסוגלים להבין את נקודת המבט הילדית טוב יותר מהילדים אינה נכונה יותר מההנחה שגברים יודעים טוב יותר מנשים מהם האינטרסים הפוליטיים שלהן. לפיכך, שלילת זכות הצבעה מהצעירים מונעת מהדמוקרטיה את הידע הייחודי שלהם.⁵³ הבורות היחסית של ילדים בנוגע למציאות החברתית והפוליטית שבה הם חיים – בורות יחסית לדמות האזרח המיועד הרצוי, שגם מרבית המבוגרים בדמוקרטיה בנות זמננו רחוקים ממנה – היא לדעת וול הבניה חברתית ולא תוצאה של רמת התפתחות טבעית; בחברה שבה יתייחסו לילדים כסובייקטים פוליטיים ויעניקו להם זכות הצבעה, העניין והידע שלהם יתפתחו בהתאם.⁵⁴

בהמשך לכך, וול טוען גם שאין כל בסיס לטענה שהענקת זכות בחירה לילדים למעשה תעניק אותה להוריהם, שיתמרנו אותם או פשוט יורו להם לאיזו מפלגה עליהם להצביע.⁵⁵ טענה כזו הועלתה גם נגד מתן זכות בחירה לנשים, והיא שגויה בדיוק מאותן סיבות: האפשרות שגברים (או מבוגרים) ישתמשו בכוחם החברתי כדי להפעיל לחץ בלתי הוגן על נשים (או ילדים) אינה סיבה טובה להשאיר את כל הכוח הפוליטי בידי גברים (או מבוגרים), וכלל לא בטוח שילדים לא יגבשו עמדות פוליטיות עצמאיות שאינן זהות לאלה של הוריהם, כפי שעושות מן הסתם נשים (וכפי שילדים עושים בתחומים רבים אחרים, שבהם העדפותיהם אינן משכפלות את אלה של הוריהם). במקרה של הילדים, כמו במקרה של הנשים, מה שנראה לרבים מובן מאליו אינו אלא דרך לשמור על הכוח ועל האינטרסים של הקבוצה הדומיננטית.⁵⁶

אך האם נזקה של הענקת זכות בחירה לילדים לא יהיה גדול מתועלתה, ויישומה, גם אם הוא מתחייב מעקרונות הצדק הדמוקרטי, לא יהיה בבחינת "ייכון הצדק ויחרב העולם"? האם מהלך כזה לא יפגע הן בילדים, שייאלצו לשאת בעול האחריות הפוליטית במקום להיכנס בהדרגה לעולם הציבורי,⁵⁷ והן במבוגרים, שהכוח הפוליטי שיינתן לילדים ילקח מהם? וול סבור שלא. הטענה שמתן כוח פוליטי לילדים יגזול מהם את ילדותם נשענת לדעתו על ההנחה השגויה של ילדות טבעית ומוגנת מפוליטיקה; בפועל, לעומת זאת, הילדים תמיד מושפעים מהפוליטיקה, מגיבים לה, ויכולתם להשפיע עליה היא לפיכך אינטרס מובהק שלהם.⁵⁸ לדבריו, ההיסטוריה מלמדת שמצבה הפוליטי, החברתי והכלכלי של כל קבוצה שקיבלה זכות הצבעה השתפר כתוצאה מכך, ואין סיבה להניח שהילדים ייצאו מכלל זה.⁵⁹ ילדים הם אמנם קבוצת אוכלוסייה פגיעה ובעלת צרכים מיוחדים, אך הדרך הטובה ביותר להגן עליהם היא להעניק להם זכויות פוליטיות ולאפשר להם לבטא את צורכיהם ולתבוע שהם יובאו בחשבון.⁶⁰

יתר על כן, הצבעת ילדים עתידה לדעת וול להועיל בחשבון אחרון גם למבוגרים, שכן הדרה של קבוצה מהליך קבלת ההחלטות הדמוקרטי תמיד פוגעת בכלל.⁶¹ קולות הילדים, שעשויים כאמור לבטא נקודות מבט שונות מאלה של המבוגרים, יתרמו למנגנוני המשוב הדמוקרטיים ויגדילו את הסיכוי לתוצאות רצויות.⁶² בפרט, וול סבור שהצבעת ילדים תסייע לבלום את הסחף הניכר ברבות מהדמוקרטיה בנות-זמננו לעבר פוליטיקה סמכותנית: סמכותנות נשענת על היגיון פטריארכלי, כלומר על אמונה במדרג פוליטי טבעי ובכך שלדעותיהם של אנשים מסוימים יש ערך רב יותר מדעותיהם של אחרים;⁶³ ביטול מגבלת הגיל על זכות הצבעה, לפיכך, עשוי לחזק מבפנים את הדמוקרטיה עצמה.

לא קל לדמיין מציאות פוליטית שבה צעירים בני כל הגילים זכאים להצביע. השינוי שבו מדובר

אינו טכני בלבד, כפי שעשויה להיות הורדת גיל ההצבעה בשנים ספורות. היבטים רבים של המרחב הפוליטי הדמוקרטי יצטרכו להשתנות כדי לאפשר לילדים להצביע: פרט להנגשה פיזית של הקלפיות, יהיה צורך בשינוי עמוק של השיח הפוליטי עצמו כדי להביא בחשבון את צורכיהם והעדפותיהם של הצעירים.

אבל מרחיק לכת ככל שצעד כזה ייראה, גם בו אין כדי להביא לשוויון פוליטי בין צעירים למבוגרים. זכות בחירה פורמלית – כפי שהפלסטינים אזרחי ישראל יכולים למשל להעיד – אינה בשום פנים ערובה לשוויון פוליטי מלא. היא יכולה לדור בכפיפה אחת עם רמות שונות של אפליה ודיכוי ואפילו לסייע בהצדקתם. כמו זכויות ילדים ומכשירים משפטיים אחרים שנידונו לעיל, זכות ההצבעה עשויה בהחלט לשפר את מצבם החברתי והפוליטי של הילדים, אבל היא עלולה גם לשמש מסך שיאפשר את המשך הדיכוי שלהם. העובדה שוול מתמקד בזכותם של הילדים לבחור אבל מקבל את ההגבלה על זכותם להיבחר לתפקידים פוליטיים נראית לי אינדיקטיבית: היא מעידה על כך שלמרות הכול הוא אינו רואה בהם סובייקטים פוליטיים שווים למבוגרים, הראויים לקחת חלק שווה בכל ההיבטים של החיים הפוליטיים.⁶⁴ זכות ההצבעה יכולה להיות צעד חשוב במאבק נגד שליטתם של מבוגרים בצעירים, והדיון בה תורם משמעותית למאמץ להשתחרר מהדעות הקדומות ביחס למעמד הפוליטי הרצוי של הצעירים, אך אי אפשר להסתפק בה או לראות בה מטרה פוליטית בפני עצמה.

עכשיו!

חברה שבה צעירים לא יהיו כפופים למבוגרים כרוכה בארגון מחדש של זירות רבות – המשפחה, מוסדות החינוך ואפילו הכלכלה – כך שהן יפסיקו להתבסס על יחס בלתי שוויוני לצעירים. בכל אחת מזירות אלה יהיה צורך לגבש נורמות ודפוסי פעולה שיגנו על הילדים במקומות שבהם הם פגיעים ויתחשבו בצורכיהם המיוחדים, בלי שהדבר יבוא על חשבון השוויון ביחסי הכוח. כיצד ייראו היחסים בין הורים לילדיהם בתנאים של שוויון עקרוני, שאינו מכחיש את ההבדלים המשמעותיים בניסיון החיים ובהכרת דרכו של עולם? האם יהיה צורך לבטל לגמרי את בתי הספר, או שאפשר להמציא את בית הספר מחדש כמוסד שוויוני ודמוקרטי האמון על הפצה והנגשה של ידע לצעירים שזקוקים לו בלי להניח את נחיתותם או ליצור אותה?⁶⁵

הקושי לדמיין חברה שוויונית כזו באופן קונקרטי אינו נובע רק מכך שהזלזול והשליטה בילדים מושרשים עמוק בתרבות שלנו, מכך שהם חלק בלתי נפרד מ"צורת החיים" שלנו, כפי שטוענת אבן צור. הוא נובע גם מכך שהילדים חייבים להיות חלק בלתי נפרד מהמאמץ לשחרר את הדמיון הפוליטי מההנחות הגילניות הטבועות בו ולחתור לעבר מציאות פוליטית שונה. הניסיון לעשות זאת בשבילם אך בלעדיהם בכירור מביס את עצמו. העיקרון הוותיק שלפיו "לא מדברים עלינו בלעדינו" רלבנטי גם כאן. אופק הראייה של מאמר זה – שמחברו כבר אינו ילד – מוגבל אפוא מראש.

אבל הקושי בשום פנים אינו מוגבל למאמץ ההמשגה הנוכחי, אלא נובע ממעגל קסמים שהיקפו

רחב בהרבה: בלי הילדים לא נוכל להתגבר על מגבלות הדמיון הפוליטי שרואה בהם נחותים, ובלי להיות שותפים פוליטיים שווים הם לא יוכלו ליטול חלק של ממש בהשפעה על הדמיון הפוליטי.

מוצא אפשרי אחד מהמעגל הוא פשוט לומר שהדבר כלל אינו תלוי בנו, המבוגרים. כשהילדים יחליטו לצאת למאבק ציבורי רחב-היקף למען שוויון פוליטי, כפי שעשו למשל הנשים, נוכל להזדהות איתם, ואולי אף להושיט יד ולסייע – אבל לעולם לא נוכל ליזום ולהוביל את המאבק הזה או לדמיין את תוצאותיו. העובדה שהילדים טרם עשו זאת – שלמרות השתתפותם הפעילה במגוון מאבקים פוליטיים הם נאבקו מעט מאוד, אם בכלל, למען השוויון שלהם כילדים – מעידה כנראה על כך שגם הדמיון הפוליטי שלהם מוגבל, לפחות ברגע ההיסטורי הנוכחי. יש טעם לחזור אפוא למעגל, לבחון את מבנה העומק שלו, ולחשוב כיצד אפשר לפרוץ אותו. בחינה כזו תאפשר לנסח תנאי הכרחי (אם כי לא מספיק) לשוויון פוליטי בין ילדים למבוגרים, תחשוף את מקומו המרכזי של הדמיון במאבק לשוויון, ותבהיר שוב כיצד ההמשגה מחדש של הילדים חשובה לפוליטיקה באופן כללי.

המעגל שתיארתי מקביל למעגל שיוצרת המתודה שז'אק רנסייר מכנה "מתודת האי-שוויון".⁶⁶ מתודה זו מאפיינת לדעתו את כל התיאוריות הפוליטיות והגישות הסוציולוגיות החותרות לקידום צדק חברתי, מהליברליזם הפרוגרסיבי של הנאורות ועד למרקסיזם לגונוני. מתודת האי-שוויון מנסה להתגבר על האי-שוויון על ידי יישום ידע שיטתי על מקורותיו של ועל דמותה של חברה שוויונית. והנה, מי שסובלים מחוסר השוויון וממוקמים בתחתית ההיררכיה החברתית חסרים בדיוק את הידע הזה. הם לכודים במעגל, שכן מחד גיסא הידע אינו ברשותם בשל מעמדם החברתי הנחות, ומאידך גיסא הם נמצאים במעמד נחות זה משום שאין להם את הידע הנחוץ כדי להיחלץ ממנו. בניסוחו הקולע של רנסייר, "הם נמצאים היכן שהם נמצאים משום שהם לא יודעים מדוע הם נמצאים היכן שהם נמצאים. והם לא יודעים מדוע הם נמצאים היכן שהם נמצאים משום שהם נמצאים היכן שהם נמצאים".⁶⁷ בעלי הידע הרלבנטי עשויים לנסות ללמד אותם, להסביר להם כיצד יוכלו להיחלץ ממקומם הנחות, אבל בכך הם רק יבססו את הפער בינם לבין אלה שאינם יודעים, יכוננו מחדש את המרחק בעצם הניסיון לצמצם אותו, וימשיכו לסובב את המעגל כך שייותרו תמיד למעלה. באורח פלא, התנועה שאמורה להוביל מאי-שוויון לשוויון מסתיימת תמיד באי-שוויון.

הגורם הקריטי במתודה זו של אי-שוויון, שמגלגל את המעגל הלאה והלאה, הוא ממד הזמן. הזמן נכנס למעגל באמצעות מודוס הדחייה: היגיון של עוד לא, עוד מעט, בעתיד. "מובן ששוויון זה טוב", אומרים בעלי המתודה, "אבל כדי להיות שווה פוליטית, כדי להיות סובייקט פוליטי, עליך קודם להתפתח, לצמוח, לרכוש כישורים וכמובן ידע". אלא שהדחייה היא אינסופית: תמיד יש עוד מה לדעת, מה ללמוד, לאן להתקדם. כך, "המתודה שמבקשת להגיע לשוויון בעתיד בלתי מוגדר היא למעשה המתודה שדוחה אותו עד אין קץ".⁶⁸

היגיון הדחייה הזה לוכד אינספור קבוצות מדוכאות – נשים, ילדים, פועלים ועוד – במעגל של אי-שוויון. אבל אף שרנסייר אינו מדבר על הילדים בשום מקום כעל קבוצה מובחנת פוליטית,⁶⁹

אני סבור שמה שהופך את ההיגיון הזה ליעיל כל כך הוא היישום שלו על ילדים. "חכה ילד, זמנך יגיע, אבל ראשית עליך ללמוד, לרכוש ניסיון, להתפתח". הגיון הדחייה כאן יעיל ואמין משום שבמקרה הזה הוא בדרך כלל עובד: כשהילדים מתבגרים והופכים למבוגרים הם נעשים שווים למבוגרים אחרים (בני מעמדם, מגדרם, מוצאם וכו'). הגלגל ממשיך להסתובב, אבל אלה שנמצאים למטה מתחלפים בילדים חדשים, "שזה מקרוב באו" (newcomers), כפי שחנה ארנדט קראה להם.⁷⁰ מנקודת המבט של הפרט, ההמתנה משתלמת וההבטחה מתקיימת. בשביל המבוגר, שלא בהכרח זוכר איך זה להיות ילד אבל יודע שהוא היה כזה, הגיון הדחייה מתקבל בהחלט על הדעת. הפעולה המוצלחת לכאורה של ההיגיון הזה ביחס לילדים מאפשרת לו לעבוד גם בזירות אחרות, וגורמת להבטחות השוא של שוויון עתידי שניתנות לקבוצות מדוכאות אחרות להיראות אמינות.

על כן יש לדחות את הגיון הדחייה, וחשוב במיוחד לדחות אותו ביחס לילדים. אי אפשר לעשות זאת לאט, באופן הדרגתי שחותר לעבר תוצאה עתידית. זו הרי כל הנקודה. במקום "מתודת האי-שוויון" שמניחה שהילדים אינם שווים למבוגרים ושואלת איך אפשר להופכם לשווים, דרושה "מתודה של שוויון" שבה השוויון הוא נקודת המוצא – מתודה שבה השוויון אינו יעד להשגה אלא מציאות הווה.⁷¹ זו צריכה להיות החלטה, הכרעה קטגורית שהילדים הם שווים עכשיו, בהווה – שוויון שאינו תלוי בהתפתחות או בתהליך אלא נובע מהיותם בני אדם לכל דבר ועניין, ישים חושבים, מתבטאים ופועלים בעולם.

החלטה זו על שוויון בהווה אין פירושה כמוכח האופנים השונים והמגוונים שבהם הילדים אינם שווים פוליטית למבוגרים. פירושה התעלמות אקטיבית מההנחה המקובלת שלפיה המיקומים החברתיים הנבדלים של ילדים ומבוגרים משקפים מדרג אמיתי, היררכיה של כישורים ויכולות שאמורה להתבטל רק בעתיד. במילים אחרות, פירושה שבמקום לנסות להגיע לשוויון נעדר, הפעילות מכוונת למימוש והפגנה של שוויון קיים, שוויון אינטלקטואלי ביכולת להבין את העולם ולפרש אותו: "המדען הבונה היפותזות והילד הקטן המאזין והמתבונן סביבו מתקדמים באותה דרך עצמה".⁷² החלטה כזו, לדברי רנסייר, משמעה שחרור, אמנציפציה, התנערות מהאמונה שיש בני אדם נחותים ובני אדם נעלים, מוכשרים ומוכשרים פחות.

השחרור שנובע מהכרה בשוויון אינו תהליך מתמשך; הוא מחוץ לזמן והוא יכול להתרחש בכל זמן, אבל הוא בשום פנים לא קל. הוא קורא תיגר על "חלוקת הנתפס",⁷³ קרי על האופן שבו אנחנו חשים את העולם וחושבים עליו, על הטבעיות שבה אנחנו מניחים שהמיקומים החברתיים שאנשים תופסים תואמים את יכולותיהם וכישוריהם: הבדלים טבעיים בין מי שמסוגלים לחשוב ולנהל ובין מי שמסוגלים רק לעבודת כפיים, כמו בדוגמאות שרנסייר מנתח, או הבדלים טבעיים בין מבוגרים לילדים במקרה שמעסיק אותנו. השחרור הוא אפוא תפיסה אחרת של העולם, חוויה אחרת של המציאות היומיומית, שרואה שוויון היכן שעד כה נראתה רק היררכיה ושומעת דיבור נושא משמעות במקום שאחרים שומעים רק להג, פטפוטי נשים או מלמול תינוקות.

אחת הדוגמאות החביבות על רנסייר היא תיאור יום עבודה של פועל בניין, שהופיע בעיתון פועלים מתקופת מהפכת 1848 בצרפת: התיאור אינו מתמקד בעמל המפרך, בשעות העבודה

הארוכות או ביחסו הדכאני של המעסיק; תחת זאת, הוא מספר כיצד הפועל משתרע על רצפת בית המידות הבלתי גמור ומדמיין שהוא בעל הבית: "כל עוד הוא מאמין שהוא בבית, הוא אוהב את ארגון החדר... אם החלון נפתח אל גן או אל נוף המשתרע אל אופק ציורי, הוא עוצר את תנועת זרועותיו ומפליג בדמיונו לעבר הנוף רחב הידיים כדי ליהנות ממנו יותר מבעלי האחוות השכנות".⁷⁴ השחרור כרוך אם כן לא בהכרת אמת עמוקה ונסתרת, אלא להפך – באשליה. פועל הבניין משתחרר באמצעות הדמיון, באמצעות היכולת לראות בעיני רוחו את מה שלא קיים, שכן שימוש זה בדמיון מבטא בדיוק את השוויון בין הפועל ובין בעליו של הבית שאותו הוא בונה – שוויון ביכולת להתרחק מהמציאות המיידית, מהעבודה, להקדיש זמן להתבוננות אסתטית ולהעלותה על הכתב, לשקיעה בהרהורים ולהפעלת הדמיון. כך הפועל מגלה ומבטא את היותו לא רק "חיה מדברת" שיכולה להבין שפה ולפעול על פיה, אלא גם "חיה ספרותית" שמסוגלת לעשות שימוש פואטי, יצירתי ומלא דמיון בשפה ובעולם. זה כמוכן לא סופו של המהלך הפוליטי, אלא רק ראשיתו: פעולה כזו של הדמיון אינה "באמת" משחררת את הפועל, שהרי כשלעצמה אין היא משנה במאום את מעמדו החברתי ואת תנאי חייו; אבל היא נקודת המוצא היחידה האפשרית למאבק פוליטי על פי "מתודת השוויון", כלומר מאבק שלא ידחה את השוויון לעתיד בלתי מושג אלא יסתמך על השוויון הקיים כאן ועכשיו.

כאמור, רנסייר אינו מדבר על שחרור הילדים או על שוויון בינם לבין המבוגרים, אבל אין שום סיבה שמתודת השוויון לא תשרת גם אותם. גם בני אדם חושבים, מבינים ומדמינים, וגם הם יכולים להחליט שבמקום לחכות לשוויון שיבוא בעתיד מוטב לתת דרור לדמיונם ולראות את עצמם כשווים למבוגרים כבר בהווה. אלא שבמקרה שלהם התמונה מורכבת יותר: לא רק משום שכל ילד אכן הופך בסופו של דבר למבוגר, אלא גם משום שהדמיון הוא בדיוק הכושר שמוזוהה איתם ומשמש כהצדקה להדרתם, והמקום שנחשב כמתאים להם הוא ממלכת הפנטזיה המשחקית, הלא-רצינית, המובחנת מהעולם הפוליטי הממשי. בניגוד לפועל הבניין, שדמיונותיו מבטאים שוויון כי הם מעידים על יכולות אסתטיות וקונטמפלטיביות שאינן נופלות מאלה של מעסיקו, כשהילדים שוגים בדמיונות הם נמצאים מאשרים את נחיתותם, את חוסר השוויון בינם לבין המבוגרים. על כן, כדי להשתחרר עליהם להפעיל את דמיונם כמוכן מסוים נגד עצמו, כלומר לדמיין את עצמם לא רק מדמינים, לחלום את עצמם מעורבים בדרכים שונות במציאות הפוליטית הממשית – ולהבין שזה לא רק חלום. כך תיווצר עמדה קולקטיבית חדשה בפוליטיקה, זו שתישא את שמם של הילדים ותאשר בעצם פעילותה את מה שנמצא מעבר לדמיון הפוליטי הליברלי, את מעמדם השווה של הצעירות והצעירים בני כל הגילים למבוגרים מהם.

הילדים כסובייקטים פוליטיים, בין שהם פועלים למען שוויון גילי ובין שהם משתלבים במאבקים פוליטיים אחרים, לא רק יוסיפו כוח או זהות חדשה לשורה הארוכה של קבוצות הנאבקות על מקומן בזירה הפוליטית, אלא ישנו את אופייה של הפוליטיקה עצמה. מיכל גבעוני טוענת בצדק שהילדים, אשר "משמרים את חדוות המשחק ומספקים תזכורת מתמדת לכך שמשחק הדמיון הוא חלק בלתי נפרד מהחיים האנושיים", עשויים "להשפיע בנוכחותם [בפוליטיקה] על מעמדו של האלמנט המשחקי בפוליטיקה"⁷⁵ ולהחיות בכך את החיים הפוליטיים שתלויים בכינון

עולמות מדומיינים של פעילות משותפת בין בני אדם שאין ביניהם היכרות מוקדמת.⁷⁶ אבל משחק הילדים, המרוכז בהווה בלי לשמור עליו בקנאות ונע לעבר העתיד בלי לדעת איך העתיד ייראה, מסמן אפשרות לשינוי עמוק עוד יותר שהילדים עשויים להביא עימם לפוליטיקה, קרי שחרור ההווה משעבודו לעתיד – שחרור מאותו "פוטוריזם רפרודוקטיבי" שלי אדלמן מוקיע כשמרנות הטרו-נורמטיבית, ופייסל דבגי מתאר כפרדוקס מבני של הפוליטיקה הליברלית, התובעת מהמבוגרים להקריב את ההווה ומשתיקה את קולותיהם של הילדים המסמנים את העתיד. בעקבות מהאטמה גנדהי, הטוען שילדים ועבדים הם הסובייקטים המוסריים האידיאליים, דבגי כותב כי "בדיוק משום שילדים ועבדים תלויים באחרים – יהיו אלה אדונים, הורים או מורים – הם היו יכולים ולמעשה חייבים לחיות בהווה בלי לחשוב על עשיית העתיד. זה מה שאיפשר להם לתפוס את ההווה באופן קונקרטי הרבה יותר משהתאפשר למבוגרים, שההווה שלהם תמיד הוקרב למען חזון עתידי כלשהו, במעשים של אלימות אינסטרומנטלית שלמרות זאת לא הצליחו להשיג את מטרתם".⁷⁷ במקום שתלותם של הילדים תשמש עילה לדיכויים הפוליטי, בשביל דבגי (וגנדהי) הם יכולים להפוך את אידיאל העצמאות המבוגרת (והגברית) על ראשו ולפתוח אפשרות של פוליטיקה אחרת, שנקודת המוצא שלה היא התלות וההזדקקות ההדדית של בני האדם אלה לאלה. זו פוליטיקה של ערבות, שיתוף, דאגה ואכפתיות, אבל לא של הקרבה – לא של ההווה למען העתיד ולא של אינטרסים עכשוויים למען מי שמייצגים את העתיד. פוליטיקה כזו לא תיוותר אדישה כלפי העתיד, אלא "תניח לו להגיח בלי לנסות לקבוע אותו מראש על ידי אידיאליזם אלים".⁷⁸ בניגוד לפוליטיקה הליברלית המוכרת, שבה הילדים מסמלים את העתיד אבל אין להם קול בהווה, כאן הילדים נוכחים פשוט כבני אדם, שמשתנים ומתהווים תוך כדי תנועה וסוחפים איתם אחרים אל עתיד פתוח ולא ידוע.

הווה אומר, כדי לדמיין פוליטיקה שהילדים נוטלים בה חלק כשוויים בין שווים, אין צורך לגבש מראש דימוי קונקרטי של חברה שוויונית כזו בדמות חזון ברור ומוגדר שאפשר לגזור ממנו תוכנית פעולה קונקרטית. דימוי כזה עומד בניגוד מובהק לתרומה הייחודית שהילדים עשויים להביא איתם לפוליטיקה – את השחרור מהצורך לכפות על ההווה צורה סגורה ומגובשת של עתיד שחוסמת אינספור עתידים שאי אפשר אפילו לדמיין. הווה אומר: הילדים מדברים בפוליטיקה בקולו של ההווה.

ומה איתנו?

הסובייקטים הפוליטיים של המאבק למען הילדים הם בראש ובראשונה הילדים עצמם, משעה שהם נוכחים בכך שהם בני אדם חושבים, פועלים ומדמיינים לא פחות מהמבוגרים. אבל אין פירוש הדבר שלמבוגרים לא יכול להיות שום תפקיד בהקשר זה. רנסירר עצמו נדרש לכך כאשר הוא מהרהר בתפקידו כאיש אקדמיה ביחס למאבקים המעמדיים שבהם הוא עוסק בכתביתו. לזירה המדעית והאינטלקטואלית, לדבריו, יש השפעה ניכרת על "חלוקת הנתפס": החלוקה הפנימית של זירה זו לדיסציפלינות, המבחינה בין תחומי ידע שונים ומגדירה גם מי רשאים לטעון לידע בכל תחום, נוטלת חלק חשוב ביצירה ובתחזוקה של הקשר הטבעי לכאורה בין מיקומים

חברתיים ליכולות וכישורים אינטלקטואליים. לפיכך, עבודה אינטלקטואלית לפי מתודת השוויון היא "אינדיסציפלינרית", כזו שאינה נשמעת לחלוקות הדיסציפלינריות המקובלות. היא פורעת אותן ומשלבת ביניהן, אבל לא כדי לייצר ידע "אינטרדיסציפלינרי" מקיף ושיטתי, אלא כדי לצרף יחד ביטויים שונים של "החיה הספרותית" שהיא האדם, כדי "לשזור אריג של שפה שבו הם [החיות הספרותיות] יכולים לחוות קשרים שוויוניים עם מופעים אחרים [של חיות ספרותיות] שממוקמים בהקשרים היסטוריים אחרים המתייחסים לשדות אחרים",⁷⁹ כלומר כדי לבטא את השוויון ולהנכיח אותו.

כשם שכתבתו של רנסייר יוצרת מזיגה ייחודית של פילוסופיה, היסטוריה, ספרות וסוציולוגיה כדי לשזור יחד ביטויים שונים של שוויון בין פועלים לבין מעסיקיהם הבורגנים, כך אנו המבוגרים יכולים לקרוא תיגר על ההבחנות הדיסציפלינריות המקובלות כדי להנכיח את ביטויי השוויון של הילדים. נוכל לכתוב אליהם או עליהם, להדהד את דבריהם או לספר על מעשיהם; האתגר, בכל מקרה, הוא לדחות בכתבתנו את ההנחה שהילדים נחותים אינטלקטואלית ופוליטית ביחס אלינו, לערער על ההפרדה המקובלת בין כתיבה מדעית או תיאורטית לבין פואטיקה, ואפילו על ההפרדה בין טקסטים המיועדים לילדים לכאלה שמיועדים למבוגרים. כתיבה כזו אינה יכולה לבוא במקום מאבק פוליטי של הילדים עצמם, אבל היא בהחלט יכולה לעזור לו ואפילו לתת לו דחיפה משמעותית.

כדי לחשוב, לכתוב ולפעול בהתאם להנחת השוויון אין צורך לדמיין עולם ללא ילדים, כלומר עולם שבו הצעירים אינם סובלים מדיכוי ואפליה שיטתיים עקב גילם. זו אינה מגבלה של הדמיון אלא של ההיגיון, שמבין שהאופק הפוליטי תמיד משחזר יסודות שכבר קיימים בנקודה שממנה משקיפים עליו. על כן, האתגר הפוליטי אינו להשתמש בדמיון כדי להנכיח עתיד נעדר, אלא ליצור סיטואציות שבהן קולותיהם של ילדי ההווה יוכלו לחדור אל עולם המבוגרים ולהופיע בו כאזרחים שווי זכויות וערך. אין זו משימה קלה, והטקסט הנוכחי מצליח לעמוד בה בצורה חלקית בלבד. אבל קושי זה הוא רק הד לקושי העצום שמבוגרים נתקלים בו כשהם מבקשים להתייחס לילדים כשווים להם בחיי היומיום. במונח זה הצדק עם אבן צור: נחיתותם של הילדים ארוגה עמוק אל תוך עולם החיים שלנו, ואנחנו בקושי מסוגלים להתכחש לה. איננו יכולים להיענות לאתגר הזה לבד. אנחנו זקוקים לעזרתם של ילדינו.

* תודתי נתונה לכל מי שקראו והעירו על גרסאות קודמות של טקסט זה: אפרת אבן צור, מיכל גבעוני, וכן אריאל הנדל ומשתתפות ומשתתפי הסדנה הלקסיקלית בבית הספר למדעי התרבות באוניברסיטת תל אביב בשנת תשפ"ב: עלמה אליעז, עלמה בן סימון, היבא ג'אנס, יותם דביר, לוס אוריה מיטלמן, נועם נגרי, תמר נויגרטרן, דנה עדיקה, עידו פוקס, לאון פרנקו ואסתי רידר-אינדורסקי.

הערות

1. בחרתי לדבר על ילדים ולא על ילדות כדי לא לטשטש את ההבדלים החשובים שאני מסמן (בצד ההשפעות ונקודות הדמיון) בין הדיון הפוליטי בצעירות וצעירים לבין השיח הפמיניסטי. הבחירה בצורת הרבים (ילדים ולא ילד) נובעת מהצורך לדבר על הצעירים כעל קבוצה פוליטית בעלת מאפיינים ואינטרסים משותפים.
2. John Wall, "From Childhood Studies to Childism: Reconstructing the Scholarly and Social Imaginations", *Children's Geographies* (2019): 1.
3. סימון דה בובואר, המין השני, כרך שני, תרגמה שרון פרמינגר (תל אביב: בבל, 2007), 14.
4. Faisal Devji, "The Childhood of Politics," *Public Culture* 33(2) (2021): 221 (להלן (Devji, "The Childhood of Politics," שם, 232).
6. Toby Rollo, "The Color of Childhood: The Role of the Child/Human Binary in the Production of Anti-Black Racism," *Journal of Black Studies* 49(4) (2018): 307–329; Toby Rollo, "Feral Children: Settler Colonialism, Progress, and the Figure of the Child," *Settler Colonial Studies* 8(1) (2018): 60–79.
7. אפרת אבן צור, "ילדות", מפתח: כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית 13 (2018): 46–43 (להלן אבן צור, "ילדות").
8. Philippe Ariès, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (London: Penguin Books, 1962).
9. אריסטו, פוליטיקה, ספרים א, ב, ג, תרגמה נורית קרשון (תל אביב: רסלינג, 2009), 55–58.
10. Nicholas Orme, *Medieval Children*; (1990) (תל אביב: דביר, 1990); (New Haven, CT: Yale University Press, 2003).
11. ראו למשל Lawrence Stone, *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500–1800* (New York: Harper and Row, 1977); James Kincaid, *Child Loving: The Erotic Child and Victorian Culture* (New York: Routledge, 1992).
12. אוגוסטינוס, וידויים, תרגם אביעד קליינברג (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2001), 8–37; Elisabeth Young-Bruehl, *Childism: Confronting Prejudice Against Children* (New Haven: Yale University Press, 2013), 42 (להלן (Young-Bruehl, *Childism*).
13. Young-Bruehl, *Childism*, 20. ביטוי אקטואלי לפחד מפני הילדים אפשר אולי לזהות בעמדה הרואה ריבוי ילדים סכנה משמעותית לסביבה ולמשאבים הטבעיים של כדור הארץ, אף על פי שהצעירים ניצנים בחזית המאבק הסביבתי.
14. Allison James, Chris Jenks and Alan Prout, *Theorizing Childhood* (Cambridge: Polity Press, 1998), 11 (להלן (James, Jenks and Prout, *Theorizing Childhood*).

15. ויליאם גולדינג (1954), בעל זבוב, תרגם אמיר צוקרמן (תל אביב: עם עובד, 2011 [1956]).
16. רוטחר ברחמן, המין האנושי: היסטוריה של תקווה, תרגם אילן פן (תל אביב: פן הוצאה לאור, 2020).
17. ז'אן-ז'אק רוסו, אמיל או על החינוך, תרגמה ארזה טיר-אפלרויט (ירושלים: הוצאת מאגנס, 2009); James, Jenks and Prout, *Theorizing Childhood*, 13, 42.
18. בשירו "My Heart Leaps Up".
19. John Wall, *Give Children the Vote* (London: Bloomsbury, 2021), 93 (להלן *Wall, Give Children the Vote*).
20. חנה ארנדט, "המשבר בחינוך", תרגמו יניב פרקש וגדי גולדברג, תכלת 30, חורף התשס"ח (2008): 106 (להלן ארנדט, "המשבר בחינוך").
21. Wall, *Give Children the Vote*.
22. עמנואל קאנט, "תשובה לשאלה: הנאורות מהי?" תרגם ידידיה פלס, בתוך הנאורות: פרויקט שלא נשלם? שש מסות על נאורות ומודרניזם, עורך עזמי בשארה (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997), 45-52.
23. מיכל גבעוני, "משחק ילדים", בתוך קריאת המחאה: לקסיקון פוליטי (2011 -), עורך אריאל הנדל (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2012), 217 (להלן גבעוני, "משחק ילדים").
24. Lee Edelman, *No Future: Queer Theory and the Death Drive* (Durham: Duke University Press, 2004), 3 (להלן Edelman, *No Future*).
25. Devji, "The Childhood of Politics," 221–223.
26. Stefan Ramaekers and Judith Suissa, *The Claims of Parenting: Reasons, Responsibility and Society* (Heidelberg: Springer, 2012); Naomi Hodgson and Stefan Ramaekers, *Philosophical Presentations of Raising Children: The Grammar of Upbringing* (London: Palgrave Macmillan, 2019).
27. סלינה משיח, אין ילדים מחוץ לפוליטיקה (תל אביב: רסלינג, 2018); סלינה משיח ותמר ורטה-זהבי, אני ילדה פוליטית (תל אביב: רסלינג, 2021) (להלן משיח וורטה-זהבי, אני ילדה פוליטית).
28. Karen O'Brien, Elin Selboe, and Bronwyn M. Hayward, "Exploring Youth Activism on Climate Change: Dutiful, Disruptive, and Dangerous Dissent," *Ecology and Society* 23(3) (2018).
29. עפר לבנת, "לא אנושי ולא מוסרי": תלמידים הפגינו נגד גירוש ילדי עובדים זרים", מעריב אונליין, 7.11.2019, www.maariv.co.il/news/Education/Article-728241.
30. <https://marchforourlives.com>.
31. גבעוני, "משחק ילדים", 211. ראו גם רונית מרון, האב, הבן, ורוח המהפכה: הצעירים והצעירות כ"אביב הערבי" (חיפה: הוצאת פרדס, 2021).
32. Holly Brewer, *By Birth or Consent: Children, Law, and the Anglo-American Revolution in Authority* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005).

33. Keir Milburn, *Generation Left* (Cambridge: Polity Press, 2019); Malcolm Harris, *Kids These Days: Human Capital and the Making of Millennials* (Boston: Little, Brown, and Company, 2017).
34. יש טעם לציין שבעוד במערב אירופה, ובעיקר בבריטניה ובארצות הברית, הנטייה הברורה של בנות ובני דור זה היא לשמאל, אפילו לשמאל הרדיקלי, במדינות מזרח אירופה וברבות ממדינות אסיה הצעירות והצעירים תומכים לעיתים קרובות בימין הלאומני.
35. מיכל גבעוני, "משחק ילדים", 210. אעיר שגם בניסוח זה הילדים סבילים, והוא מניח שהמבוגרים הם אלה שצריכים לשתף את הילדים בפוליטיקה, ולא שהילדים יכולים להשתתף בה מיוזמתם, בלי ליטול רשות מאיש.
36. ז'אן ז'אק רוסו, "המאמר על המקור והיסודות לאי-השוויון בין בני-האדם", בתוך מאמרים, תרגם עידו בסוק (ירושלים: מאגנס, תשנ"ט), 120.
37. שם, 121.
38. Hedi Viterbo, *Problematizing Law, Rights, and Childhood in Israel/Palestine* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021) (להלן *Viterbo, Problematizing Law*).
39. ראו למשל יעל ברדה, הביורוקרטיה של הכיבוש: משטר היתרי התנועה בגדה המערבית 2000-2006 (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2012).
40. Viterbo, *Problematizing Law*, 111–118.
41. יובל אברהם, "בעיריית ירושלים, גם סיוע למזרח העיר כרוך בנישול פלסטינים", שיחה מקומית, <https://tinyurl.com/2p87mvzb>, 11.1.2022.
42. Viterbo, *Problematizing Law*, 140–157.
43. Samuel Moyn, *Humane: How the United States Abandoned Peace and Reinvented War* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2021).
44. משלי י"ג, כ"ד.
45. ראו למשל רות אמיר, הפוליטיקה של הקורבנות: תיקון עוללות היסטוריות בישראל? (תל אביב: רסלינג, 2012); נתן שיפריס, ילדי הלך לאן? פרשת ילדי תימן: החטיפה וההכחשה (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2019).
46. מדינות מודרניות החלו להוריד את גיל ההצבעה מ-21 ל-18 רק במחצית המאה העשרים (הראשונה שעשתה זאת הייתה צ'כוסלובקיה, ב-1946). כיום בעשרים דמוקרטיות גיל ההצבעה עומד על 20 או 21. ב-12 מדינות אחרות, לעומת זאת, גיל ההצבעה עומד היום על 16 (הראשונה שהורידה את גיל ההצבעה ל-16 הייתה ניקרגואה, ב-1984, והאחרונה וויילס, ב-2020). במקומות רבים בני 16 רשאים להצביע בבחירות מקומיות ומוניציפליות. ראו Wall, *Give Children the Vote*, 28–30.
47. למידע מתעדכן על המאבקים להורדת גיל ההצבעה, כולל רשימה (חלקית) של ארגונים העוסקים בכך, ראו www.youthrights.org/issues/voting-age/facts-and-resources.

48. ראו www.childenvoting.org.
49. Robert Ludbrook, "Should Children have the Right to Vote?" *National Children's and Youth Law Centre Discussion Paper* 003/95, University of New South Wales, December 1995.
50. Wall, *Give Children the Vote*, 43.
51. שם, 50, 69, 71.
52. שם, 48 (התרגום שלי).
53. שם, 78.
54. David W. Archard, *Children, Family, and the State* (Burlington, VT: Ashgate, 2003).
55. Wall, *Give Children the Vote*, 101.
56. Bob Franklin, "Children's Political Rights," in *The Rights of Children*, edited by Bob Franklin (New York: Blackwell, 1986), 24–53.
57. כפי שסבורה למשל חנה ארנדט. ראו ארנדט, "המשבר בחינוך".
58. Wall, *Give Children the Vote*, 123; משיח וורטה-זהבי, אני ילדה פוליטית.
59. Wall, *Give Children the Vote*, 110.
60. Paul Peterson, "An Immodest Proposal," *Daedalus* 121(4) (1992): 115. ראו גם 151–174.
61. Wall, *Give Children the Vote*, 143.
62. Lachlan Montgomery Umbers, "Enfranchising the Youth," *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 23(6) (2018): 1–24.
63. Wall, *Give Children the Vote*, 154.
64. מעידה על כך כותרת ספרו, הדורשת "תנו לילדים להצביע", כלומר מניחה שאת זכות ההצבעה יעניקו מבוגרים לילדים, ושהילדים אינם סוכנים פוליטיים פעילים שיכולים לקחת את המגיע להם בדין.
65. לא מעט מבוגרים שכתבו על שוויון לילדים טענו שביטול בית הספר הוא לא רק מסקנה מתבקשת אלא גם תנאי הכרחי לשוויון כזה. ראו למשל איוואן איליץ', ביטול בית הספר: הפקעת החברה מרשות בית הספר, תרגמה עליזה נצר (רמת גן, הוצאת מסדה, 1973), 44–41. Shulamith Firestone, *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*, Ch 4 (New York: Bantam books, 1971) דעתי שונה, אך אין זה המקום לפרטה בהרחבה. ראו איתי שניר, "בית ספר", מפתח: כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית 10 (2016): 3–20.
66. Jacques Rancière, "The Method of Equality," in *Recognition or Disagreement: A Critical Encounter on the Politics of Freedom, Equality, and Identity*, edited by Katia

- Genel and Jean-Philippe Deranty (New York: Columbia University Press, 2016), 133–155
(להלן רנסייר, "מתודת השוויון").
- .67 שם, 134.
- .68 שם, 135.
- Itay Snir, "The Children Who Have No Part: A Rancièrian Perspective on Child
.69 ראו Snir, "The Children Who Have No Part: A Rancièrian Perspective on Child
.Politics," *Critical Horizons: A Journal of Philosophy and Social Theory* (forthcoming)
- .70 ארנדט, "המשבר בחינוך", 97.
- Rancièrè, "The Method of Equality," 139 .71 רנסייר, כאמור, לא מדבר במפורש על ילדים
בהקשר זה.
- Jacques Rancièrè, *The Ignorant Schoolmaster: Five Lessons in* גם .72 שם, 139. ראו גם
Intellectual Emancipation, translated by Kristin Ross (Palo Alto: Stanford University
(Press, 1991
- Jacques Rancièrè, *Disagreement:* גם .73 רנסייר, "The Method of Equality," 136
Politics and Philosophy, translated by Julie Rose (Minneapolis: University of Minnesota
(Press, 2004
- .74 מובא אצל רנסייר, "The Method of Equality", 141.
- .75 גבעוני, "משחק ילדים", 220.
- Richard Sennett, *The Fall of Public*: גם .76 רנסייר, "The Method of Equality", 141.
Man (Cambridge: Cambridge University Press, 1977)
- .77 Devji, "The Childhood of Politics," 235
- .78 שם.
- .79 Rancièrè, "The Method of Equality," 150

ילדים איתי שניר

